

Az aranyhordai és iráni mongol uralkodók iszlámra térésének narratívái

Vásáry István

A Mongol Birodalom a világtörténelem egyedülálló jelensége. Szerény kezdetekből egy Temüdzsin nevű helyi mongol törzsfő, a későbbi Dzsingisz kán 1206-ban az összes mongol törzset egyesítette, majd húszéves hódítás és szervező munka után, 1227-ben bekövetkezett halálakor Ázsia legnagyobb kiterjedésű birodalmát hagyta maga után. A hódított területek azonban nemhogy kikerültek volna az elhunyt hódító hatalma alól, ahogyan sok esetben történt Belső-Ázsia nomád hódítói esetében, de tehetséges utódai, négy fia (Dzsocsi, Csagatáj, Ögödej és Toluj) vezetésével a birodalomalapító szándékának megfelelően pár évtized alatt az akkori világ legnagyobb kiterjedésű eurázsiai szárazföldi hatalmává építették ki a Mongol Birodalmat, mely Kínától egészen a Kárpát-medencéig fogta egybe Eurázsia sok-sok népét, országát és kultúráját. A Mongol Birodalom formális egysége a nagykán (*kagán*) fősege alatt lényegében az 1260-as évekig tartott, ezután az egyes birodalomrészek, mongol-török nevükön az *ulusz*-ok önállósodtak Dzsingisz egy-egy fiának vagy unokájának a vezetése alatt. Kína és Mongólia a Toluj-ág uralma alá került: Dzsingisz unokája, Kubiláj nemcsak nagykán, hanem egyben kínai császár is lett, a mongol eredetű Jüan-dinasztia megalapítója. Testvére, Hülegü az iráni mongolok első uralkodója lett, akit *ilkánnak* neveztek ezután, s akik mintegy száz évig uralták Perzsia trónját. Belső-Ázsia középső területeit az Ögödej- és Csagatáj-ág uralta, de a Csagatáj-ág hamarosan egyeduralomra tett szert, s Ögödej leszármazottai végleg kiszorultak a hatalomból. Végül Belső-Ázsia nyugati fele és a kelet-európai steppevidék Dzsocsi leszármazottainak kezébe került, amely területen Dzsocsi két fia, Orda és Batu szervezett mongol birodalmat, melynek saját korukban nem volt egységes neve, hanem Kék és Fehér Hordából állott, de utólag ezt a nyugati mongol birodalmat és részeit vagy Kipcsak Kánságnak (utalva a mongol hódítás előtti kipcsak-török népességre) vagy a XVI. század utáni orosz névhasználatot követve Arany Hordának nevezzük. Tehát az 1260-as évektől kezdve négy nagyobb Dzsingiszida mongol birodalmat tartunk számon, nyugatról kelet felé haladva: az Arany Hordát (Dzsocsi *ulusza*), az ilkánok Iránját (Toluj *ulusza*), a Csagatáj Kánságot (Csagatáj *ulusza*) és a Jüan-dinasztia Kínáját (Toluj *ulusza*).¹ Láthatjuk, hogy a legkisebb Dzsingisz-fi, Toluj fiai, Kubiláj és Hülegü birtokolták Kínát és Iránt, és ez biztosította, hogy e két mongol *ulusz* között in-

¹ A mongol birodalom kialakulására és négy részre bomlására ld. René GROUSSET: *The Empire of the Steppes. A History of Central Asia*. Rutgers University Press, New Brunswick (NJ) 1970. 189–408; Svat SOUCEK: *A History of Inner Asia*. Cambridge University Press, Cambridge 2000. 103–122.

tenzív kereskedelmi és kulturális kapcsolatok alakuljanak ki, végig a XIII–XIV. század folyamán.² Iránban és Kínában a XIV. század közepére gyengült meg, majd megszűnt a mongol uralom, de az Arany Horda és a Csagatáj Kánság területein is ekkor mutatkoztak először az anarchia és bomlás tünetei.

A Mongol Birodalmat a Dzsingisz kán korában megszilárdult és elfogadott törvénygyűjtemény, a *jasay* (*dzsaszag*, törökül *yasaq* vagy *yasa*) irányította, mely a birodalom legfőbb állami és vallási törvénye volt. Ez lényegesen meghaladta a mongolok mindennapi vallási törvényeit és szokásait, melyeket a mongol-török *yosun* szóval írtak le.³ A *jasay* vallás és birodalmi ideológia volt egyben, mely az alapító Dzsingisz kán nélkül nem jöhetett volna létre, s halála után pedig mint a birodalom terjeszkedésének és fenntartásának legfontosabb ideológiai eszköze fungált. Ez az ideológia biztosította a mongoloknak az égi mandátumot, azaz hogy uralkodójukat a Legfelsőbb Létező, a török-mongol terminológiában *Tengri* (Ég + Isten) bízta meg az egész világ uralmuk alá hajtására.⁴ Bár ez a világnézet kizárólagosságot követelt mindenkittől, a mongol hódítók mégis közismerten toleránsak voltak vallási kérdésekben. Ha a mongol uralkodót és népét mint hódítókat és felsőbbrendűt elfogadták, a meghódított népek vallási kérdésekben teljes autonómiát élveztek. A sok-sok közismert példa közül hadd említsem a középkori orosz egyházat vagy a vallások helyzetét a Jüan-kori Kínában.⁵

² Ezekre a kapcsolatokra ld. Thomas ALLSEN két kiváló monográfiáját: *Commodity and Exchange in the Mongol Empire. A Cultural History of Islamic Textiles*. Cambridge University Press, Cambridge 1997; és *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*. Cambridge University Press, Cambridge 2001, valamint Yuko KADOI: *Islamic Chinoiserie. The Art of Mongol Iran*. Edinburgh University Press, Edinburgh 2009.

³ E terminusokra ld. Gerhard DOERFER: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, I–IV. [rövidítve: TMEN] Wiesbaden 1963/1965/1967/1975. I, 279 (No. 148); IV, 71–82 (No. 1789); I, 555–557 (No. 408).

⁴ A *yasa* mibenlétére jó összefoglalás: David AYALON: „The Great Yāsa of Chingiz Khān. A Re-examination”, *Studia Islamica* XXXIII (1971) 97–140 [A]; XXXIV (1971) 151–180 [B]; XXXVI (1972) 113–158 [C1]; XXXVIII (1973) 107–156 [C2]; a mongol törvényre az ilkánok Iránjában ld. David O. MORGAN: „The «Great Yasa of Chingiz Khan» and Mongol Law in the İlkhānate”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* XLIX (1986) 163–176; David O. MORGAN: „«The Great Yasa of Chinggis Khan» revisited”, in Reuven AMITAI — Michal BIRAN (szerk.): *Mongols, Turks, and Others. Eurasian Nomads and the Sedentary World*. Brill, Leiden — Boston 2005. 291–308.

⁵ Az orosz ortodox egyház és a mongol állam viszonyára ld. Arkagyij Petrovics GRIGORJEV: *Szbornyik hanszkih jarlikov russzkim mitropolitam*. Szentpétervár 2004. — A Jüan-kori mongol Kína alapítója, a Dzsingisz-unoka Kubiláj kán (ur. 1260–1294) megpróbált egyensúlyi helyzetet teremteni sok nemzetiségű birodalma vallásai között, így a konfucianizmus, a taoizmus, a buddhizmus, az iszlám és a kereszténység között. Valláspolitikájára ld. GROUSSET (1. jz.) 297–304; Morris ROSSABI: *Khubilai Khan. His Life and Times*. University of California Press, Berkeley — Los Angeles — London 1988. 37–43, 141–147, 199–205.

Jelen tárgyalásunkban a mongolkori Kínával nem foglalkozunk, mivel ott a konfucianizmus, taoizmus és buddhizmus kulturális talaján egészen más jelenségek zajlottak le, mint a többi mongol részbirodalomban, s az iszlám sohasem tudott uralkodó vallássá válni.⁶ Ezzel szemben a másik három részbirodalomban száz év sem telt el a XIV. század közepéig, s mindenütt az iszlám lett az uralkodó vallás az egykori hódító mongolok és törökök között.

A Dzsingiszidák és a mongol elit iszlámra térése fordulópontot jelentett az iszlám civilizáció életében is. A XIV. századra egy olyan újfajta iszlám világ alakult ki az iráni és a közép-ázsiai török-mongol világban, mely sok tekintetben eltért az első hatszáz év klasszikus, arab alapú iszlám világától. A nem arab népek nagy számban történő bekebelezése az iszlámra kulturális változásokat hozott. Bár az arab megőrizte kiemelt jelentőségét a teológiában és tudományban, minden más célra a perzsát használták. Iránban és Közép-Ázsiában egyaránt előretört és hódított az a népi iszlám, melynek fő képviselői a szúfik voltak. Az iszlám világ ezen misztikusai, akiket az ortodox arab iszlám mindig gyanakvással figyelt, és nem egyszer üldözött is, most a népi vallásosság meghatározó elemévé váltak és egyben az iráni és török irodalom legfőbb szellemi ösztönzőivé.⁷

Az egyes Dzsingiszida dinasztiák iszlámra térése mindenütt több fokozatban zajlott le. Először csak egy-egy uralkodó és a török-mongol elit egy-egy csoportja tért át, de a mongol vallási toleranciának megfelelően nem igényeltek meghatározó és kizárólagos szerepet az államban. A sámánista török-mongol tömegek mellett a keresztények és buddhisták is hosszú ideig békésen megfértek egymás mellett. Közismert az a jelentős szerep, amelyet a nesztoriánus szír kereszténység játszott a mongol kereitek, majd a korai Dzsingiszidák körében. Hadd emlékeztessenek arra, hogy a legkisebb Dzsingisz-fi, Toluj felesége, Sorqaqtani-begi, majd fiuknak Hülegünek a felesége, Doquz-qatun is nesztoriánus kereit volt.⁸ Természetesen nemsokára eljött az az idő, amikor az iszlám inherens türelmetlensége kikényszerítette, hogy mindenütt kivételes helyzetű és meghatározó szerepű államvallás legyen. Az Arany Hordában, bár Berke kán már az 1250-es években muszlim volt, és utódai közül is ismert Tudá-Mengü muszlim hite, csak Özbek kán (1312–1341) uralkodása alatt lett az

⁶ Érdekes, és nem nélkülöz minden alapot Grousset találgatása, mely szerint az iszlám diadala Kínában az ősi kínai civilizációra végzetes hatású lett volna, ld. GROUSSET (1. jz.) 300: *The triumph of Islam would have been a terrible blow to the old Chinese civilization.*

⁷ Az iszlám miszticizmus vagy szúfizmus (arab nevén *tašawwuf*) hatalmas irodalommal rendelkezik. A kérdéskör hasznos összefoglalása Annemarie SCHIMMEL: *Mystical Dimensions of Islam*. University of North Carolina Press, Chapel Hill 1983.

⁸ A nesztoriánus kereszténységre nézve hasznos honlap: <http://www.nestorian.org> (2012. 03. 05.); a mongolok körében való elterjedtségre ld. Paul PELLIOU: „Chrétien d’Asie Centrale et d’Extrême-Orient”, *T’oung Pao* II, série 15 (1914) 623–644; E. A. Wallis BUDGE: *The Monk of Kublai Khan, Emperor of China; or The History of the Life and Travels of Rabban Sawma, Envoy and Plenipotentiary of the Mongol Khans to the Kings of Europe and Markos who as Yahbh-Allaha III Became Patriarch of the Nestorian Church in Asia*. The Religious Track Society, London 1928.

iszlám államvallás. Hasonlóan Iránban, bár Tegüder Ahmad felvette az iszlámot, hivatalos vallássá csak utódja és unokaöccse, Gázán kán alatt lett 1295-ben. A Csagatáj Kánságban is csak az 1330-as években, Tarmasirin kán alatt, majd később Tugluk-Temür kán alatt szilárdul meg az iszlám.

Az iszlám diadalútja a mongolok között tehát egy rendkívül érdekes és összetett történeti jelenség, mely az egyes népek *conversio*-történetei között is különleges helyet foglal el. Az egész kérdéskör tárgyalása monográfiát (talán több monográfiát is) igényelne, ezért most csak két kérdéskör kapcsán szeretnék pár problémát felvillantani. Először felvázolom az iszlám előrenyomulását az egyes mongol részbirodalmakban, majd az áttéréssel kapcsolatosan pár lényeges kérdést próbálok megválaszolni. Olyanokat, mint például: kiknek a révén és milyen iszlámot ismertek meg a mongol kánok és előkelők; mik voltak a megtérések személyes és politikai motívumai; mi lett a mongolok régi vallásával és kultúrájával; az iszlám mint türelmetlen monoteizmus hogyan hatott a török-mongol népek további történetére; s végül: a „régii” iszlám világ hogyan fogadta be és értékelte az újonnan jötteket?

Az egyes mongol részbirodalmak iszlámra térése

A mongolok és az iszlám első találkozásai a legbarátságatlanabb formákat öltötték. A több mint hatszáz éve létező és virágzó iszlám államok és kultúrák, melyeket virtuális egységbe fűzött a Bagdadi Kalifátus, nem voltak felkészülve egy agresszív és ideológiailag is kizárólagosságra igényt tartó hódító elfogadására. Ennek tragikus következményei jól ismertek: Dzsingisz kán közép-ázsiai hadjáratától (1219–1223) kezdve egészen Bagdadnak unokája, Hülegü általi elfoglalásáig (1258) a muszlimok be nem hódolásának mindig óriási emberi és anyagi áldozatok voltak a kísérői. A Bagdadi Kalifátus eleste pedig egyenesen sokkolta a muszlim világot.⁹ De furcsa módon a mongolok mint hódítók nem éreztek semmilyen ellenszenvet a muszlimok iránt, az elfogadás egyedüli feltétele a behódolás volt. Ily módon nem csoda, ha muszlim alattvalóik vallását egy-két nemzedéken belül a mongol uralkodók és előkelők magukévá tudták tenni.

Az Arany Horda területén Batu öccse, Berke, a negyedik kán a trónon (ur. 1257–1267) volt az első Dzsingiszida uralkodó, aki az iszlámot felvette.¹⁰ 1253-ban, mikor Willem Rubruck követsége megfordult Batu kán udvarában, Berke már muszlim volt; szállásterületei a Kaukázus déli vidékeire estek, így nem véletlen, hogy az Ana-

⁹ Dzsingisz közép-ázsiai hadjárataira nézve ld. GROUSSET (1. jz) 233–244; Bagdad elestére és következményeire ld. Rashid Wu PAI-NAN: *The Fall of Baghdad and the Mongol Rule in al-Iraq, 1258–1335*. PhD diss., University of Utah 1974; perzsa fordítása: UŐ: *Suqūt-i Baǧdād va hukmraḡāyī-yi Moǧūlān dar ‘Irāq*. Mashhad 1368 [1989].

¹⁰ Berke kán iszlámra térésének történetére legutóbb ld. VÁSÁRY István: „History and legend» in Berke Khan’s conversion to Islam”, in Denis SINOR (szerk.): *Aspects of Altaic Civilization III*. Indiana University, Bloomington 1990. 230–252.

tólia és Irán felől érkező muszlim kereskedők révén került az iszlámmal kapcsolatba.¹¹ Az időt illetően megoszlanak a források, mindenesetre Berke valamikor 1240 és 1253 között vehette fel az iszlámot. A helyet illetően viszont hitelt érdemlőek azok a tudósítások, melyek Berke muszlim hitre térésének helyét Buharában jelölik meg, és forrásának a híres szúfi sejket, Szajfaddín Báharzít tartják. Az utóbbi kora nagyhírű misztikusa volt, aki mestere, a horezmi Nadzsmaddín Kubrá utasítására telepedett meg Buharában, ahol a legismertebb szúfi rangjára tett szert. Híre a mongol uralkodókig eljutott, és a korabeli mongol toleranciára jellemző, hogy az 1252-t megelőző években az előbb említett Sorqaqtani-begi, Hülegü ilkán és Möngke nagykán nesztoriánus édesanyja, keresztény létére 1000 *balis*-t ajándékozott egy medresze alapítására Buharában, és a medreszét támogató vallási alapítvány (*vaqf*) gondnokává (*mutavalli*) Szajfaddín Báharzít nevezte ki (Dzsuvajni, Rasídaddín).¹² Minden forrás egyértelműen vall arról, hogy Báharzínak döntő szerepe lehetett Berke megtérésében és hathatósan támogatta trónra lépésében is.¹³ Ez utóbbi szerepe jól mutatja, hogy a transzcendens vallási célok követése és a közvetlen politizálás jól megfér a korabeli szúfik életében.

Berke áttérése politikai és vallási meggyőződésből fakadó személyes döntés volt, de következményei széles körben hatottak. 1257-ben az Arany Horda kánjaként trónra lépett, s iszlámra térésében követte őt két öccse, Toqa-Temür (többek között a későbbi krími Girej-dinasztia őse) és Berkecsér. Berke felesége, Csicsek-qatun is muszlim lett — forrásaink szerint hordozható sátozmecsetje volt, melyet utazásai során használt. Berke kán sok emírje is követte urát a muszlim úton, s mindegyiknek volt saját müezzinje és imámja, akárcsak az úrnőknek, a *qatun*-oknak is. 1262-ben Berke kán követsége jelentette be az egyiptomi mameluk udvarban Berke és követőinek áttérését az iszlámra: a követek által átadott levél törzs és nemzetiség szerinti csoportosításban közölte azon tatár családok nevét, amelyek Berkét követően elfogadták az iszlámot.¹⁴

Berke és kísérete tehát már muszlim volt, mikor 1258-ban sor került Bagdad ostromára s unokatestvére, Hülegü véres kegyetlenséggel felszámolta a kalifátust. Ezt követően Azerbajdzsán hovatarozása miatt végleg megromlott a két Dzsingiszida ág között a kapcsolat, s az elkövetkező nyolcvan évben az Arany Horda és a mameluk Egyiptom természetes szövetséges volt az Egyiptomot állandóan fenyegető ilkánida

¹¹ Rubruck, *Itinerarium*, cap. XVIII, pars 2, in A. van den WYNGAERT (szerk.): *Sinica Franciscana I. Itinera et relationes fratrum minorum saeculi XIII. et XIV.* Collegium S. Bonaventurae, Ad Claras Aquas (Quaracchi/Firenze) 1929. 209; magyar fordítása (Gy. Ruitz Izabella): in GYÖRFFY György (szerk.): *Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útijelentései.* Gondolat, Budapest 1965. 145.

¹² J. A. BOYLE (ford.): *The History of the World-Conqueror by 'Ala-ad-Din 'Ata-malik Juvaini I-II.* Manchester 1958. 552–553; UÖ (ford.): *The Successors of Gengis Khan.* New York 1971. 200.

¹³ A Báharzira és Berkére vonatkozó arab és perzsa források részletes tárgyalását ld. VÁSÁRY (10. jz.) 239–248.

¹⁴ VÁSÁRY (10. jz.) 250–251.

mongol Iránnal szemben. Ez akkor sem változott, amikor a XIII. század végén az ilkánok is végleg az iszlám útjára léptek.

Bár kétségkívül Berke volt az első muszlim Dzsocsida uralkodó, az iszlám teljes elterjedése és államvallásként való meggyökeresedése az Arany Hordában mégis későbbre, Özbek kán uralmának idejére esik (1312–1341). Az uralkodói megtérés történetét a korabeli közép-ázsiai és iráni muszlim források a XIV. század elejére teszik és egy Szajjid Ata nevű, a jaszavi rendhez tartozó szúfi szent tevékenységének tulajdonítják.¹⁵ De egy aranyhordai szájhagyományt közvetítő, XVI. században lejegyzett történeti munkából, a hívai kán szolgálatában álló Ötemis Háddzsi *Tárh-i Doszt Szultán*-jából (*Csingiznáme* néven is idézik) másféle képet ismerünk meg.¹⁶ Ötemis Háddzsi elbeszélése alapján feltárul az aranyhordai belső hagyomány, melynek alapján teljesen rekonstruálható Özbek kán eredeti *conversio*-története.¹⁷ Eszerint a belső hagyomány szerint Özbek kánt egy legendás muszlim szent (*vali*) térítette meg, méghozzá csodás esemény által.

A történet a következőképpen hangzik. Négy muszlim szent érkezik a kán udvarába, aki a jövevényeket az ottani pogány varázslókkal és sámánokkal „versenyezteti” meg. Két kemencét ásnak a földbe, befűtik, majd a sámánok közül egy és a muszlim szentek közül is egy, Baba Tüklesz a forró kemencébe vonul. A pogány sámán bentég, Baba Tüklesz viszont izzadva, de sértetlenül jön ki a kemencéből. (Nyilvánvaló a bibliai Dániel-történet párhuzama.) Ezután a csoda után Özbek kán természetesen az iszlámot választja államvallásul. Baba Tüklesz, a „szőrös” szent (hiszen beszélő török neve is utal rá, hogy teljes testét szőrzet, azaz *tük* borította) a közép-ázsiai muszlim törökség népszerű alakja, aki az iszlám előtti vallásosság és az új, iszlám szúfizmus sok vonását egyesíti, egyszóval a népi iszlám jellegzetes figurája. DeWeese monumentális monográfiájában a Baba Tüklesz-történet minden elemét feltárta a vallástörténet és a folklór szempontjait egyaránt figyelembe véve.¹⁸ Az ő elemzéséhez hosszú ideig nehéz lesz bármit is érdemben hozzátenni.

Az iráni mongol államra rátérve megállapíthatjuk, hogy az iszlám először Tegüder ilkán uralma alatt (1260–1262) jelent meg az iráni uralkodóházban. Bár Tegüdert Hülegü fiaként anyja, a kereit Doquz-qatun nesztoriánus felekezetét követve megkeresztelték, fiatalon áttért muszlimnak, s felvette az Ahmad nevet. Ahmad iszlám hitét és Egyiptommal való barátkozását az iráni mongol elit nem nézte jó szemmel, és hamarosan unokaöccsével, Argunna váltották fel, aki az iszlám elkeseredett ellenfe-

¹⁵ Ezekre részletesen ld. Devin DEWEESE: *Islamization and Native Religion in the Golden Horde. Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*. Pennsylvania State University Press, University Park 1993. 101–142.

¹⁶ Ötemis Háddzsi munkájának első kiadása viszonylag későn lett ismert: V. P. JUDIN — Ju. G. BARANOVA — M. H. ABUSEITOVA (szerk.): *Utemiš-hadži Čingiz-name*. Alma-Ata 1992; de az elmúlt húsz évben számos új kiadást ért meg, és sok részletes elemzést kapott a munka.

¹⁷ Az eredeti szövegre, fordítással és kommentárokkal, ld. DEWEESE (15. jz.) 533–565.

¹⁸ DEWEESE (15. jz.) 159–531.

le volt, akárcsak apja, Abaga.¹⁹ Argun halála után fia, Gázán fél évig küzdött a trónra lépő távoli rokon Bajduval, s még 1295-ös trónralépte előtt muszlimnak nyilvánította magát. Gázán személyes megtérésében oroszlánrésze volt Szadraddín Ibráhím Hammujjának, Szadaddín Muhammad fiának, aki a híres szúfi Nadzsmaddín Kubrá tanítványa volt. Tehát — akárcsak Berkéében — Özbek és Tegüder megtérésében is a közép-ázsiai kubrávijja-rend szúfijai játszották a döntő szerepet.²⁰ Gázán egész életében tisztelte a szúfikat, egyes mameluk források szerint mestere, Szadraddín sejk egy gyapjú kabátot adott Gázánnak, amit úgy értelmeztek, hogy ez a gesztus a kán szúfivá avatását jelentette.²¹

Gázán döntésében személyes motívumai mellett (ezekről majd szólunk) fontos szerepet játszhatott az a politikai megfontolás, hogy Irán nem mongol többsége, az iráni és török lakosság muszlim volt s ezek immár harminc éve csak megtűrt alattvalói voltak a buddhistáknak és keresztényeknek, vagy legjobb esetben egyenrangúak velük (az első ilkánok és családjaik ugyanis inkább ezeket a vallásokat favorizálták). Most Gázán megtéréssel és az iszlám államvallássá tételével a türelmetlenség szelleme kerekedett felül Iránban. A keresztény és zsidó kisebbség is elvesztette a muszlim többséggel való egyenlő bánásmódot, mely eddig jellemző volt az ilkánokra, s újból fejadót kellett fizetniük, de a buddhistákra még rosszabb sors várt: vagy áttértek muszlimnak, vagy kiűzték őket mint olyan „bálványimádó” vallás híveit, mely nem tartozik a hagyományos monoteista hármas csoporthoz, az *ahl al-kitáb* népeihez (azaz nem zsidó, keresztény vagy muszlim).²² Gázán (ur. 1295–1304) áttérése kapitulációs jelentőségű volt, mert általa egy, a mongol hódítások bizonytalanságában élő muszlim térség a kalifátus 1258-as összeomlását követően ismét végleg az iszlám világ része lett: Irán ezután már sohasem szakadt ki az iszlám világból. Öccse és utódja, Öldzseitü (ur. 1304–1316) is legfeljebb a síizmusig jutott el, de az iszlámot már nem hagyta el.²³ Vallásos életútja jól példázza a korabeli mongol elit multikulturális környezetét, melyben még sok érdekes dolog megeshetett. Öldzseitüt keresztény édesanyja, Uruq-qatun révén Miklós néven keresztelték meg (állítólag IV. Miklós pápa tiszteletére), fiatalkorában a buddhizmust választotta, majd bátyjával, Gázánnal együtt vette fel a szunnita iszlámot, végül síita teológusok hatására a síizmust. Síizmusának maradandó emléke

¹⁹ Tegüder áttérésére ld. Reuven AMITAI: „The Conversion of Ahmad Tegudar”, *Jerusalem Studies of Arabic and Islam* XXV (2001) 15–43; Reuven AMITAI-PREISS: „Sufis and Shamans. Some Remarks on the Islamization of the Mongols in the Ilkhanate”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* XLII (1999) 27–46 (30–31).

²⁰ Gázán iszlamizációjának részletes feldolgozását ld. Charles MELVILLE: „Padshah-i Islam: The Conversion of Ghazan Khan to Islam”, *Pembroke Papers* I (1990) 159–177.

²¹ Erre ld. MELVILLE (20. jz.) 163, 168; AMITAI-PREISS (19. jz.) 34.

²² Gázán kán valláspolitikájára ld. Osman G. ÖZGÜDENLI: *Gázán han ve reformları (1295–1304)*. Kaknüs, Isztambul 2009. 333–338.

²³ Öldzseitü síizmusra térésének történetét ld. Judith PFEIFFER: „Conversion Versions. Sultan Öljeitü’s Conversion to Shi’ism (709/1309) in Muslim Narrative Sources”, *Mongolian Studies* XXII (1999) 35–67.

a híres mauzóleum a Teherántól mintegy 240 km-re északnyugatra fekvő Szultánijjében, melyet új fővárosának épített, és a mauzóleumot eredetileg a síizmus alapító alakja, Ali földi maradványainak szánta — ezeket át szándékozott hozatni a jeles iraki szenthelyről, Nadzsafból, de a vállalkozás sikertelensége után az építmény végül saját sírhelyéül szolgált.

A harmadik mongol utódállamról, a közép-ázsiai csagatáj kánságról, melyet itt nem tárgyalunk részletesen, csak annyit szükséges megemlítenünk, hogy ezen a területen győzedelmeskedett a legkésőbb az iszlám mint a mongol eredetű uralkodóréteg válása. Az első mongol uralkodó, aki muszlim lett, Tarmasirin kán volt (1331–1334), míg a kánság újraelélesztője, Mogulisztán ura, Tugluq-Temür 1354-ben vette fel az iszlámot. Mindkettejüknél szúfi szerzetesek voltak a *conversio* elindítói.²⁴

A mongolok iszlámra térésének néhány kérdése

Miután a történeti háttérrel a rövidebbnél is rövidebben felvázoltam, áttérhetünk néhány felmerülő kérdés megválaszolására.

Először is, kiknek a révén és milyen iszlámot ismertek meg a mongol kánok és előkelők? Mint Berke, Özbek vagy Gázán példájából egyaránt láthattuk, minden esetben az iszlám szúfi képviselői ismertették meg a mongolokat az iszlámmal, s többségük közép-ázsiai eredetű volt. Ugyanez állott a török nomádokra is, akik a XI. századtól kezdve folyamatosan léptek be az iszlám világba, a szúfik ténykedése nyomán. Ez a tény készítette a jeles török tudós, Mehmed Fuad Köprülüt arra, hogy 1929-ben megjelent, *Influence du chamanisme turco-mongol sur les ordres mystiques musulmans* című könyvében felállítsa azt az azóta igen elterjedt tézist, hogy a török-mongol nomádokra azért volt az iszlám miszticizmus nagy hatással, mert a szúfizmus mutatta fel a legtöbb hasonlóságot a belső-ázsiai nomádok samanista képzeteivel.²⁵ Bár végső soron ezt a nézetet senki sem tudta egzakt módon bizonyítani, tény, hogy a szúfizmus közvetítette iszlám volt a legnagyobb hatással a török-mongol népek körében. Nagyon fontos az a különbségtétel, melyet Ahmet Karamustafa és nyomában R. Amitai-Preiss tesz a szúfik két nagy csoportja között:²⁶ az extrém szúfik, akiket dervisnek vagy fakírnak is neveztek, megvetették a világot, koldusszegényen éltek, elvetették a társadalmi normákat,

²⁴ Tarmasirin áttérésére ld. Michal BIRAN: „The Chagadaiids and Islam. Sultan Öljejtü’s Conversion to Shi’ism (709/1309) in Muslim Narrative Sources”, *Mongolian Studies* XXII (1999) 35–67; Tugluq-Temür áttérésére ld. Hodong KIM: „The Early History of the Moghul Nomads. The Legacy of the Chaghatai Khanate”, in R. AMITAI-PREISS — D. O. MORGAN (szerk.): *The Mongol Empire and its Legacy*. Brill, Leiden 1999. 290–318 (310–313).

²⁵ Mehmed Fuad KÖPRÜLÜ: *Influence du chamanisme turco-mongol sur les ordres mystiques musulmans*. Mémoires de l’Institut de Turcologie de l’Université de Stanboul, Isztambul 1929; Mehmed Fuad KÖPRÜLÜ (ford. és szerk. G. Leiser): *Islam in Anatolia after the Turkish Invasion (Prolegomena)*. University of Utah Press, Salt Lake City 1993.

²⁶ Ahmet T. KARAMUSTAFA: *God’s Unruly Friends. Dervish Groups in the Islamic Later Middle Period, 1300–1550*. University of Utah Press, Salt Lake City 1994. 85–100; AMITAI-PREISS (19. jz.) 28–29.

különc módon öltözködtek és viselkedtek. E kolduló dervisek társadalmon kívül éltek, s az iszlám intézményrendszere gyakran kivetette vagy üldözte őket. Velük szemben álltak a mérsékelt vagy „intézményes” szúfik, akik az aszkézis enyhébb formáit gyakorolták, s tartózkodtak a szélsőségektől. Nos, ezek a szúfik voltak, akik a török-mongol nomád elit iszlámra térése ügyéért a legtöbbet tették. A mérsékelt szúfikat még az iszlámot el nem fogadó kánok is tisztelték, erre jó példa a híres misztikus és író Aláuddaula Szimnání (1261–1336), akit a Tegüder utáni iszlám-ellenes kor kánjának, Argunnak udvara is általános tisztelettel vett körül.²⁷

Egy másik fontos kérdésünk úgy hangozhat, hogy a mongolok régi vallása, a samanista kultúra teljesen eltűnt-e az iszlám felvételével. Minden vallástörténeti tapasztalatunk azt mutatja, hogy a régi hitek nem tűnnek el teljesen, hanem egy részük átalakulva továbbél az új vallásban. Így történt ez esetünkben is. Egy érdekes példát hadd mondjunk erre! Gázán apja halála után, feleségül vette apja feleségét, Bulughanqatunt (aki Gázánnak természetesen nem volt édesanyja). Ezt a régi mongol szokást a saría határozottan elítélte, és lehetetlenné tette. Mikor Gázán megtudta, hogy el kellene bocsátania feleségét az iszlám jog szerint, komolyan fontolgatta, hogy otthagyja új vallását, az iszlámot. Végül egy *ulema*-nak sikerült elvágnia a gordiusi csomót: mivel Argun pogány volt, házassága is törvénytelen, Gázán házassága előtt tehát semmi akadály.²⁸ A mongol szokások másik maradványa Gázán és más mongol előkelő életében a dzsingiszi törvény, a *jasay* (dzsaszag) tisztelete. Gázán, éppúgy mint sok rokona, szilárdan hitt dédapja és a mongolok Isten általi elhivatottságában, az égi mandátumban. Biztos, hogy a mindennapi élet sok samanisztikus szokását, minden iszlám iránti elkötelezettségük mellett is, megtartották. Rasídaddín például arról tudósít, hogy 1302-ben Gázán kán résztvett egy hagyományos mongol szertartáson, amelynek során vászoncsíkokat aggattak egy fára és körül táncolták, miután Gázán hálával emlékezett arra az esetre, amikor egyszer korábban Isten megsegítette őt enél a fánál.²⁹ Ez az eset világosan mutatja azt a szinkretikus jellegű vallásosságot, mely a korra jellemző lehetett: az iszlám alaptéziseinek és gyakorlatának elfogadása mellett továbbéltek a török-mongol kultúra különböző elemei.

Végül azt a kérdést kell megválaszolnunk, hogy a klasszikus iszlám világ elpusztítóit, a mongolokat egy-két nemzedék elteltével hogyan fogadta mint muszlim megterteket a régi iszlám világ, elsősorban az arabok és a perzsák. A kép nem egyértelmű: úgy tűnik, az Eufrátesztől keletre eső iráni-török és közép-ázsiai világ befogadta őket

²⁷ Szimnání személyére és működésére ld. F. MEYER: „Alā’ al-Dawla al-Simnānī”, *Encyclopaedia of Islam*² II. 162–163; Joseph VAN ESS: „Alā’ al-Dawla al-Semnānī”, *Encyclopaedia Iranica* I/7 (1984) 774–777.

²⁸ A történetet asz-Szafadí (megh. 764/1363) mameluk történetíró két publikálatlan munkája tartalmazza, ld. Reuven AMITAI-PREISS: „Ghazan, Islam and Mongol Tradition. A View from the Mamluk Sultanate”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* LIX (1996) 1–10 (3).

²⁹ W. M. THACKSTON (ford.): *Rashiduddin Fazlullah: Jami’u’t-tawarikh. A history of the Mongols, I–III*. Harvard University Press, Cambridge, MA 1998–1999. (Sources of Oriental Languages & Literatures 45. Central Asian Sources IV.) III, 653.

mint frissen megtért muszlimokat, s az egykori hódítást és vérontást elfelejtette. De tehetett-e volna mást, mint ezt, ha egyszer a mongolok mindenütt az uralmat és erőt képviselték, el nem fogadásuk, akár pogányok voltak éppen, akár muszlimok, egyenlő lett volna az öngyilkossággal. Dzsuvainí és Rasídaddín a mongol kánok panegiristáivá váltak, szívből vagy vonakodva, nem tudjuk, de más választásuk, ha túlélni akartak, igazából nem volt. Ezzel szemben az Eufrátesztől nyugatra eső muszlim világ, mely főleg arabokból állt, és az iszlám szülőhelyén, az Arab-félszigeten kívül Egyiptom és Szíria volt a két legfontosabb területe, végig ellenállt a mongol hódításnak és — szerencséjére — egy-két rövid történeti epizódot leszámítva nem kellett a mongol hódítókkal megalkudnia. Ami érdekes, hogy az ilkánok iszlámra térése sem változtatta meg évtizedes attitűdjüket a mameluk állammal szemben: Egyiptomról és Szíriáról sohasem mondtak le, az iszlámra való áttérés után sem. Így nem csoda, hogy az arabok egy része, akiknek különösen éles tollú képviselője volt Taqí al-Dín ibn Tajmijja (1263–1328), nem tudták komolyan elfogadni a mongolok áttérését. A damaszkuszi Ibn Tajmijja az *ulema*-k delegációjával járult a Szíriát megtámadó Gázán kán elé 1299 decemberében, s találkoztak is vele Nabk falunál. Ez alkalommal Gázán megkegyelmezett Damaszkusz lakosságának.³⁰ Mindenesetre Ibn Tajmijja elég elszigetelt jelenség volt korában is, messze a fő iszlám áramlatoktól. Kiegyensúlyozatlan radikális — tán még a „fanatikus” névvel is illethetnénk. Nem véletlen, hogy a mai iszlám radikalizmus rátalált személyére, és gyakran idézi őt mint a dzsihád fő propagálóját. A mongolok ellen kibocsátott fatváit ugyanaz a gyűlölet fűti, mint a szúfizmus-sal, a síizmussal vagy a kereszténységgel szembeni engesztelhetetlenségét. A mongolok ellen kötelező szent háborút viselni, mert a mongolok nem lehetnek igazi muszlimok annak ellenére sem, hogy elfogadták a szunnita iszlámot, mivel emberek gyártotta törvényeknek (azaz a jaszának [*yasa*]) engedelmessé válnak az isteni törvény, a saría (*šari‘a*) helyett. Egyszóval a dzsahilíja (*žāhiliya*), azaz az iszlám előtti világ pogány tudatlanságában élnek.³¹

Akár elfogadta őket érzelmileg az iszlám világ, akár nem: az eredmény ugyanaz lett. Végül is a mongol hódítók nyugaton, azaz az Arany Horda és Irán területén, valamint Közép-Ázsiában mindenütt iszlamisálódtak, majd nagyrészt a török népességbe olvadtak be. Mint oly sokszor történt az emberi történelem során: a civilizált meghódítottak túlélték és kulturálisan beolvastották a barbár (vagy legalábbis alacsonyabb kulturális szinten álló) hódítókat.

³⁰ Ibn Tajmijja különböző találkozásairól Gázán kánnal és más mongol előkelőségekkel ld. Denise AIGLE: „The Mongol Invasions of Bilād al-Shām by Gāzān Khān and Ibn Taymīyah’s Three «Anti-Mongol» Fatwas”, *Mamluk Studies Review* XI/2 (2007) 89–120 (103–106).

³¹ A szíriai mongol hadjáratokról és Ibn Tajmijja mongol fatváiról ld. AIGLE (30. jz.).